

Петро РИЧКОВ
ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВІДБУДОВА
УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ
У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ:
ВНЕСОК АДРІАНА ПРАХОВА

Відбудова напівзруйнованого Успенського собору у Володимирі-Волинському, здійснена наприкінці XIX ст., належить до хрестоматійних прикладів в історії вітчизняної реставрації з досить розлогою бібліографією [1]. Особливої реставраційно-дослідницької інтриги надавало цій пам'ятці те, що протягом існування вона зазнала дуже серйозних трансформацій і на момент прийняття рішення про її відновлення перебувала не просто у напівзруйнованому, але й у значно видозміненому стані. Зміни ці були настільки масштабними, що в зовнішніх формах зникли майже всі ознаки, які можна було б пов'язати з давньоруською добою. Натомість впроваджена в середині XVIII ст. пізньобарокова стилістика [2] переконувала глядача в наявності потужного впливу європейських храмовбудівних традицій (*рис. 1*).

А втім, перша літописна згадка про «Мстиславів храм» належить 1160 р., коли «...князь Мстилав Изяславичь подписа святую церковь в Володимери Волинском и украси ю дивно» [3]. Після смерті князя поховали його у цій самій церкві, «що він її сам був спорудив» [4], однак початок будівництва точно не зафіксований. Припускається 1156 р. — час отримання Мстиславом Ізяславичем князівського престолу у Володимирі [5], хоча не можна цілковито заперечувати і більш раннє датування [6]. В наступні майже шість століть храм неодноразово зазнавав руйнувань, перебудов та втрат, особливо в горішній його частині.

За російської доби перші наміри приступити до відновлювальних робіт були помічені ще 1803 р., оскільки занедбаність величного собору вже тоді викликала серед місцевого населення «немалый шум и роптание» [7]. Найнятий було за угодою архітектор Йоган Шільдер зазнав фіаско, позаяк виведена ним нова несуча конструкція (північно-західна опора під головною банею) навесні 1805 р. завалилася. Подальша бюрократична тяганина надовго заступила собою реальні справи, через відсутність яких храм і надалі занепадав. 1829 р. трапилася чергова серйозна катастрофа — завалилася головна баня [8]. Лише в се-

редині 1860-х знову почали обговорюватися практичні заходи, хоча б задля її консервації. Однак і ці наміри залишилися на папері.

Нарешті під тиском внутрішньополітичних обставин та зважаючи на наближення важливих дат в історії російського православ'я, величні соборні руїни «давньоруського» походження стали об'єктом уваги найвищих російських мужів. В офіційних документах з'явилися заяви, що «уряд докладає всіх зусиль, щоби полишені в Південно-Західному краї сліди господарювання католицизму й Польщі остаточно знищити, повернувши край до його віковичних російських начал» [9]. Політична вага цього питання суттєво посприяла прискореній реалізації низки проектів по відбудові занедбаних пам'яток архітектурної старовини, зокрема на Волині. Не кажучи вже про численні стилістичні «адаптації» зліквідованих католицьких та греко-католицьких храмів відповідно до православних канонів.

Аж до початку 1880-х рр. храм практично не досліджувався, в силу чого навколо нього і далі роїлися різноманітні, часом просто неймовірні легенди та атрибуції [10]. Відчутні зрушення у ставленні до пам'ятки відбулися 1885 р. після візиту до міста новопризначеного волинського губернатора, генерал-майора В. фон Валя. З міркувань релігійних та політичних було визнано можливим і необхідним відновлення Мстиславова храму, а для реалізації цього задуму 1886 р. був створений спеціальний Комітет [11] для підготовчих робіт по відновленню колишнього кафедрального собору володимиро-волинських єпископів [12]. Головним завданням Комітету було визнано «...опрацювання плану відновлення цього храму в його давньому візантійському стилі» [13].

До складу Комітету увійшли представники місцевого духовного та цивільного відомства, а також запрошені фахівці: професор Київського університету Володимир Антонович, професор Санкт-Петербурзького університету Адріан Прахов та член-секретар Київської археографічної комісії Орест Левицький [14]. Очолював Комітет (здається, що суто номінально) голова повітового дворянства Г. Боровиков, а серед членів були також архімандрит Володимирського монастиря о. Олександр, священник Василівської церкви Даниїл Левицький та міський голова мирових суддів Омелян Дверницький (рис. 2). Останньому належить найбільший внесок в організаційне забезпечення та координацію запланованих досліджень. В обстеженнях брав участь також архітектор Церковно-будівельного комітету В. Юрченко [15].

Один з перших практичних кроків Комітету — отримання 1886 р. від Київської археографічної комісії пожертви в сумі 350 рублів і облаштування тимчасового дощатого даху для захисту будівлі від руйнівних атмосферних впливів [16]. З 1 січня 1888 р. Комітет був розширений і піднесений до статусу Свято-Володимирського церковного братства [17].

1. Західний фасад Успенського собору. Фотофіксація А. Прахова, 1886 р. (?)

Літнього сезону 1886 р. розгорнулися ретельні фіксаційно-археологічні та архітектурно-обмірні роботи, основні результати яких були викладені в ґрунтовній праці О. Левицького [18]. Саме з цим дослідницьким етапом, що завершився першою проектною версією відновлення Успенського собору, пов'язано ім'я Адріана Вікторовича Прахова (4(16).3.1846, Мстиславль — 1(14).5.1916, Ялта) — відомого дослідника, творчо налаштованого мистецтвознавця, в різні роки професора Петербурзького та Київського університетів.

Про життєвий шлях Адріана Прахова маємо досить скромну біобібліографію [19]. Приїзд до Києва 1880 р. став для нього, за власним виразом, справжнім «одкровенням». З захопленням занурившись в різнобічні дослідження, пов'язані з фресками Кирилівської церкви, з мозаїками Софійського собору, з вивченням багатьох інших пам'яток київської старовини, вчений надовго пов'язав бурхливу свою діяльність з Києвом та, ширше, культурним життям в «українських» губерніях.

Протягом 1880-х Прахов поступово відходить від чистої науки і все більше віддає себе творчим мистецьким заняттям. Як згадував живописець М. Нестеров, у квартирі Прахових у Києві була влаштована доволі велика майстерня на

2. Члени Комітету з дослідження Успенського собору у Володимирі-Волинському: в першому ряду (зліва направо): професор В. Антонович, міський голова мирових суддів О. Дверницький, голова повітового дворянства Г. Боровиков; у другому ряду: архимандрит о. Олександр, професор А. Прахов, священник Д. Левицький

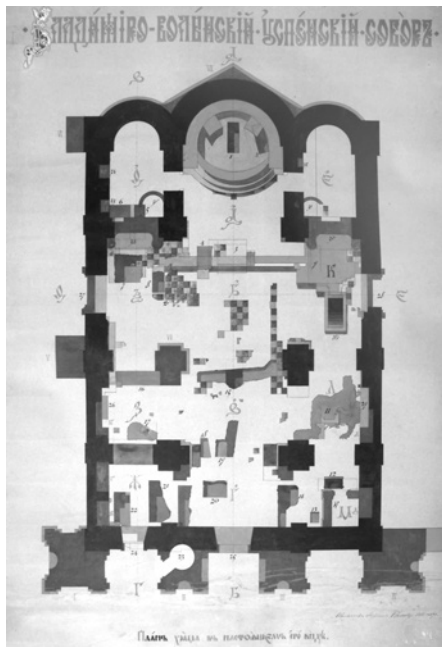
шість вікон з декількома креслярськими столами, з роялем, з розвішаними по стінах картинами. Тут Адріан Вікторович під час періодичної робочої гарячки «...усамітнено простоював дні і ночі, малюючи, креслячи проекти, плани соборів, пам'ятників та іншого. Тут же можна було побачити розпочатий бюст якої-небудь місцевої премійованої красуні, що покорила ніжне серце нашого елліна» [20].

З 1883 р. енергійний і надзвичайно підприємливий професор, користуючись своїм авторитетом і поважними знайомствами в Петербурзі та Москві, перебирає загальне керівництво всіма роботами по внутрішньому оздобленню новозбудованого Володимирського собору в Києві. Завершилася ця непроста і довготривала робота освяченням храму 20 серпня 1896 р. у присутності імператора Миколи II [21]. Фактично це була вершина творчої кар'єри, зоряний день Адріана Прахова, і тому здається перебільшенням пізніше твердження про безсупішність праховських починів, коли він нібито стукав у всі двері, але йому

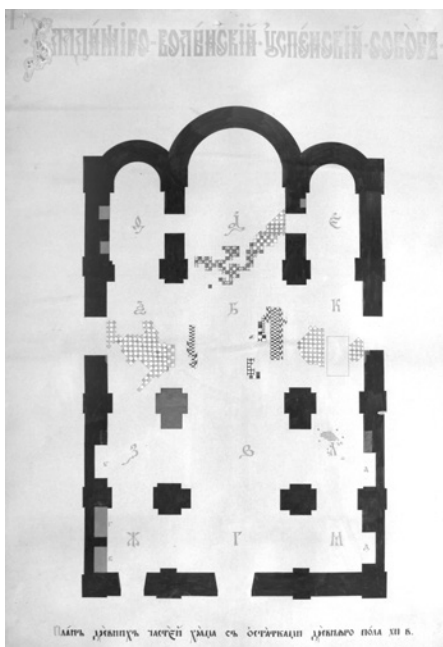
ніхто так і не захотів відкрити [22]. Серед творчих здобутків Прахова значилися також проекти декількох іконостасів [23], церковних меблів, конкурсний проект православного собору у Варшаві у так званому «давньомосковському» стилі [24] та ін. Однак відомий лише один реалізований архітектурний задум — невелика церква-усипальниця св. Петра на могилі генерала П. Оржевського в Новій Чорторії (1907 р.) [25]. Прахову належить також заслуга започаткування при володимир-волинському Успенському соборі давньосховища, до збірки якого він пожертвував близько 100 негативів [26], виконаних ним під час вивчення цієї та інших архітектурних пам'яток Волині [27].

Факт прямої причетності Прахова до відновлення «Мстиславова храму» добре відомий, як і його провідна роль у першому ґрунтовному

дослідженні занедбаній було пам'ятки. Він не мав ілюзій стосовно рушійних сил, що стимулювали і підтримували інтерес до відновлення храму: «Волинь в даний час є ареною гарячої культурної боротьби, місцем, де розігрується останній акт великої всесвітньо-історичної драми, зіткнення православного Сходу з римо-католицьким Заходом» [28]. Пафос цього праховського твердження, очевидно, не був лише суб'єктивним баченням цієї «драми», а, напевне що, став опосередкованим віддзеркаленням ідеологеми, загально визнаної у найвищих владних коридорах Російської імперії, яка усіма можливими засобами намагалася втримати контроль над своїми величезними географічними просторами. Ясна річ, така пряомолінійна політика царату викликала відчутний спротив серед значної частини місцевого населення, не дивлячись навіть на ту обставину, що Волинь на момент приїзду професора до Володимира-Волинського вже майже століття входила до складу Росії. Тому задля пришвидшення асиміляційного процесу поряд з адміністративними заходами посилювалася також і культурно-релігійна складова, забезпечена, з одного боку, масовим будів-

3. А. Прахов. Обмірний план Успенського собору («План храма в настоящем его виде»). 1886–1890 рр.

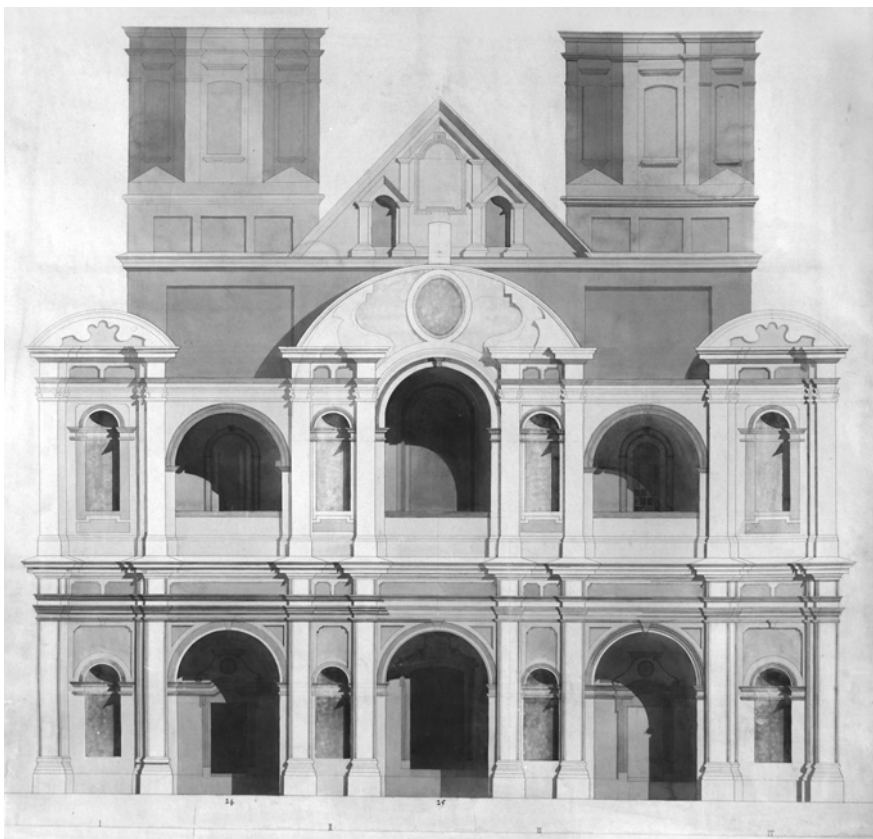
4. А. Прахов. Обмірно-фіксаційний план стародавніх конструкцій Успенського собору («План древних частей храма с остатками древнего пола XII в.»). 1886–1890 рр.

X–XIII ст. і була різко відмінною не лише від сучасної, але й від тієї, що вживалася після XIII ст., розміром, вимісом та кольором цегли, кольором та товщиною вапняних швів, можна безпомилково в існуючій величній руїні відокремити стародавні частини XII ст. від усіх пізніших прибудов, переробок та додатків, котрі складають лише незначну частину цілого...» [30]. Подібний висновок був важливим не стільки для переконання поодиноких песимістів, скільки для умотивування подальших конкретних заходів з боку відповідних державних інституцій.

Дещо несподіване оприлюднення в минулому році цілої збірки праховської архітектурної графіки, до того практично невідомої науковій спільноті, дозволяє значно розширити нашу уяву і про саму особистість Прахова, і про його персональний внесок в справу архітектурно-археологічного дослідження та відбудови володимир-волинського Успенського собору [31]. І раніше відомо

ництвом нових православних парафіяльних храмів по містах і селах Волині, а з іншого — відбудовою знакових стародавніх святинь. Остання справа з огляду на вищесказане також не була безконфліктною, навіть з точки зору наукових досліджень. За оцінкою самого Прахова, в центральній Росії «археологія — наука мирна, тоді як на західному кордоні її можна назвати войовничою, що слугує російському населенню потужним засобом боротьби за існування» [29].

Інформація, отримана протягом трьох літніх місяців 1886 р., дозволила остаточно зняти сумніви стосовно давньоруського походження храму. Висновок Прахова, процитований згодом О. Дверницьким, констатував: «храм зберігся настільки, що ближчий аналіз його частин не лишає жодного сумніву в тому, що ми маємо справу дійсно зі спорудою XII ст. Керуючись давньою кладкою, що панувала в давній Русі протягом

5. А. Прахов. Обмірний кресленик західного фасаду Успенського собору («Обновление Владимиро-Волинского Успенского собора XII в. А. В. Прахова»). 1886–1890 рр.

було про існування проектного варіанту відбудови цього храму авторства Прахова, однак в жодній публікації не можна було віднайти зображення цього проекту. П. Раппопорт, посилаючись на документальні джерела, дав йому коротку нейтральну характеристику, акцентуючи увагу на використанні п'ятиглав'я, збереженні екзонартексу, дотриманні «греко-російських форм XII ст.» [32] (згідно з визначенням самого Прахова). Більш розгорнутий аналіз праховського проектного «досвіду» маємо в одній з колективних праць російських дослідників, втім знову-таки без будь-яких ілюстрацій [33].

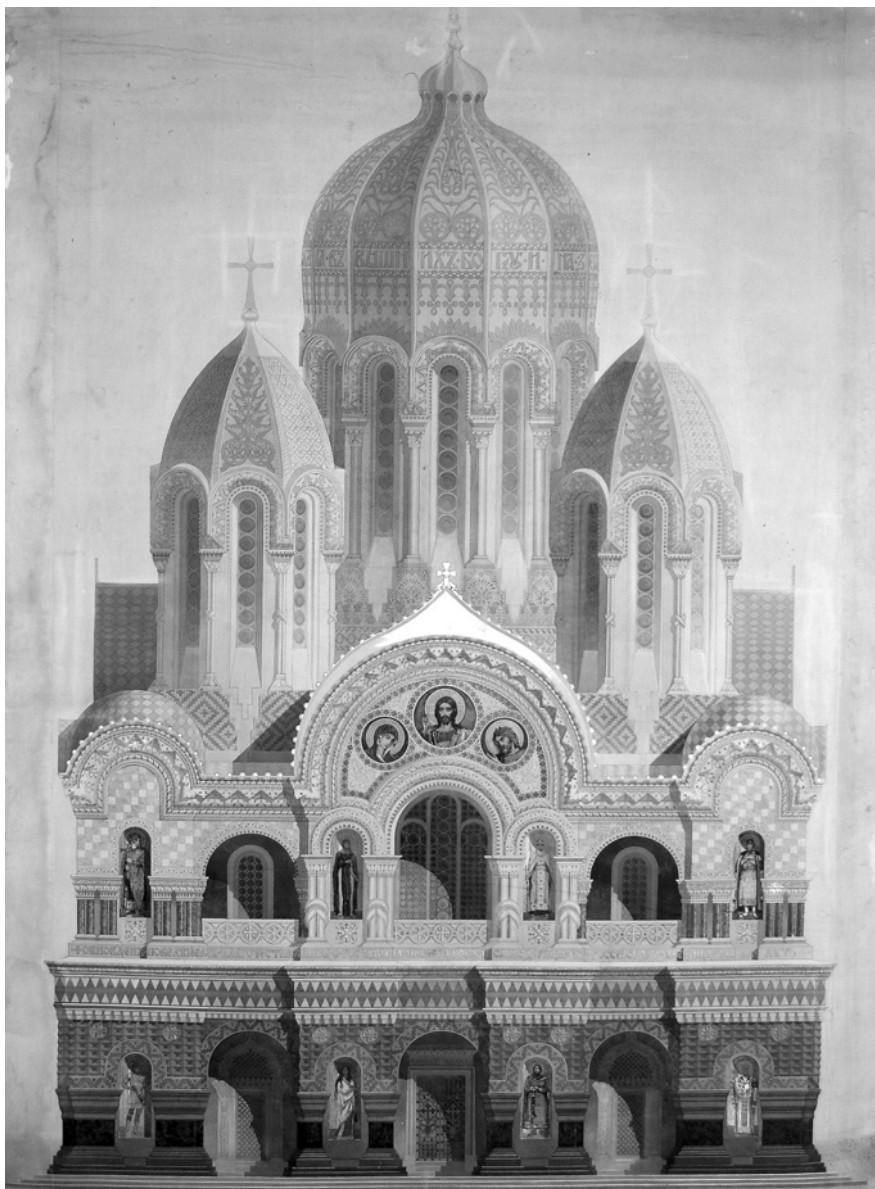
«Праховська збірка», що увійшла до фондів Волинського краєзнавчого музею, значною мірою закриває цю лакуну. Її можна умовно розділити на три скла-

дові частини. Перша стосується обмірно-фіксаційної графіки в складі 8 великоформатних аркушів з відтворенням планів, фасадів та розрізів Успенського собору станом на 1886 р. [34]. Друга, найцікавіша, — це два авторських кресленики з проектними пропозиціями по відновленню храму: проектний кресленик головного західного фасаду [35] та величезна розгортка довжиною близько трьох метрів з ретельно опрацьованим проектом одноярусного храмового іконостасу [36]. Третя частина — це *varia*, тобто декілька прорисів з ікон, монохромний (очевидно, незакінчений) проектний фасад храму в Новогоргіївську, декілька ескізів до оформлення інтер'єру церкви-усипальниці в Новій Чорторії.

Комплект обмірних креслеників, виконаних в кольорі на великих аркушах щільного паперу, засвідчує доволі ретельне ставлення до фіксації того стану, в якому знаходилася пам'ятка влітку 1886 р. Перший план собору (*рис. 3*) фіксує всі наявні стінові конструкції, при цьому визначена Праховим давньоруська частина показана темно-зеленим кольором, добудови середини XVIII ст. — червоно-коричневим, а ті конструктивні доповнення, які, на його думку, варто зробити в процесі оновлення собору — світло-рожевим. Окрім того на план нанесені археологічні артефакти, відкриті в процесі розкопок, включно з фрагментами старовинної підлоги. На жаль, залишається невідомою доля пояснень до численних буквених та цифрових позначень на плані (всього 37 позицій). Другий план (*рис. 4*) менш інформативний і є загалом обґрунтованою спробою відтворити первісне розпланування собору — шестистопного, триабсидного, хрещато-баневого храму, приналежного за головними ознаками до переяславської типологічної групи храмів [37].

Плани доповнюються двома кольоровими креслениками фасадів та чотирма розрізами. Серед них, безумовно, найцікавішим є західний фасад (*рис. 5*) з притаманною йому неординарною композицією екзонартекса. Всі вони демонструють досить високу міру деталізації, включно з елементами зовнішнього та внутрішнього опорядження. Цінність їх не лише інформаційно-пізнавальна, але й дослідницька, оскільки це прекрасний першоджерельний матеріал для графічної реконструкції імовірного вигляду греко-католицького храму станом на середину XVIII ст.

Повертаючись час від часу до володимир-волинської пам'ятки, на початок 1890 р. Прахову вдалося дійти в своїх дослідженнях та проектно-реставраційних пошуках тієї стадії, коли вже можна було виносити отримані результати по Успенському собору на розгляд широкого загалу громадськості. 23 січня (за старим стилем) відбулася його доповідь [38] на Московському археологічному з'їзді (відділення церковної старовини), а вже 6 лютого вчений прочитав лекцію з аналогічною тематикою у великій аудиторії Петербурзького педагогічного музею, де серед численної публіки були присутні поважні офіційні особи, зок-

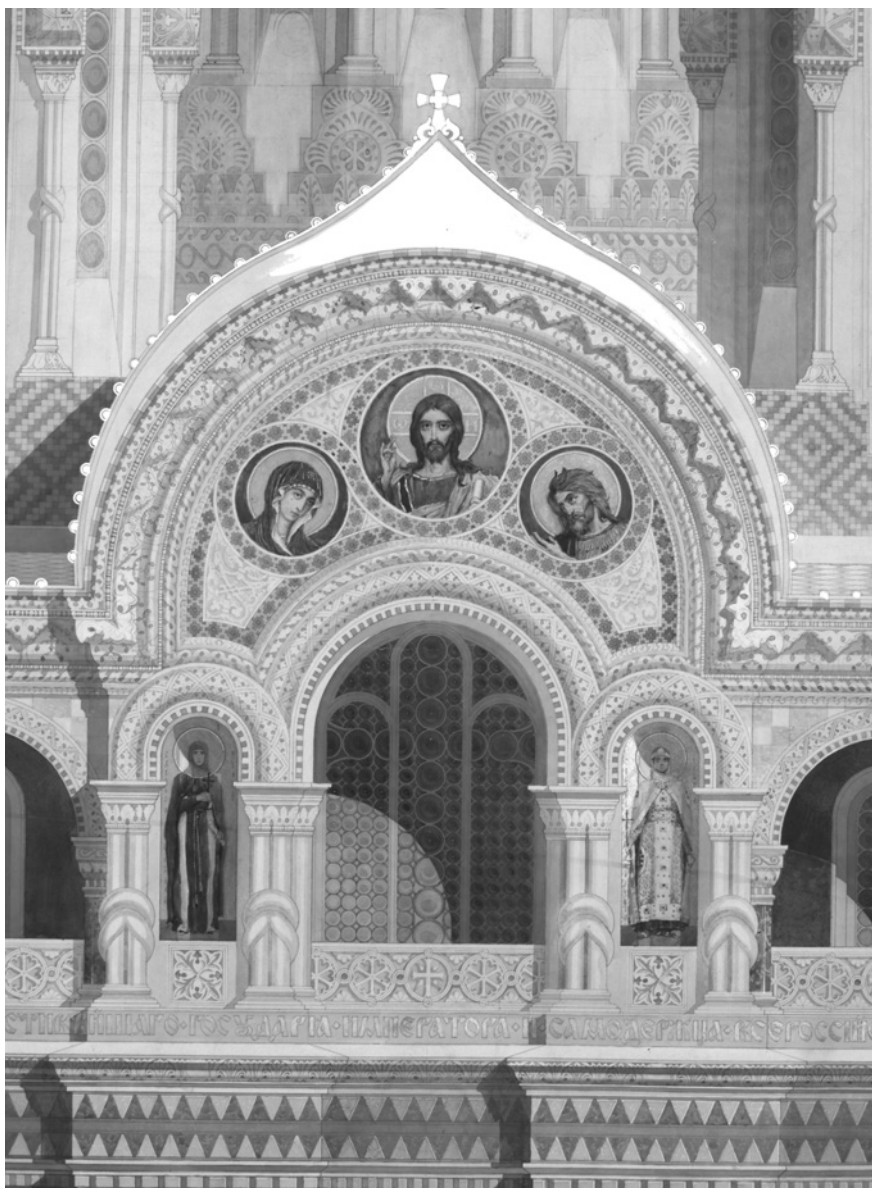
6. А. Прахов. Проект відбудови Успенського собору. Західний фасад. («Обновление Владимиро-Волинского Успенского собора XII в. А. В. Прахова»). 1886–1890 рр.

рема Володимирський архієпископ Феогност, обер-прокурор Святійшого Синоду К. Победоносцев, міністр народної освіти граф І. Делянов [39]. Зокрема, в доповіді на з'їзді Прахов підсумував свою кількарічну працю, пов'язану з дослідженням Мстиславового собору, ілюструючи її численними фотографіями, копіями фресок, матеріальними артефактами, знайденими тут під час обстеження руїни та розкопок підземель [40]. При цьому були продемонстровані також архітектурні матеріали — як фіксаційні кресленики з відтворенням стану пам'яток на 1886 р., так і власне бачення Праховим відновленого собору (рис. 6–7).

Напевне, що ці яскраві «промоакції» не були простим задоволенням потреби в популярності і переслідували, очевидно, більш прагматичні цілі в напрямку доступу до майбутніх відновлювальних робіт. Тому була проголошена ще й проектна версія відбудови храму разом з обґрунтуванням прийнятого архітектурного рішення: «Реставруючи храм, я запропонував зберегти зовнішню паперть, прибудовану 1756 р., оскільки вона слугувала для будівлі контрфорсом, та й сама по собі засвідчує любов та завзяття до храму Теофіла Годабського [41]. Від себе я визнав за можливе додати... в зовнішніх нішах зображення патронів Августійшого сімейства [42], а також зображення насадителя християнства в Росії св. Володимира Рівноапостольного» [43]. Здається, що протягом весни 1886 р. Прахову вдалося сформувати в урядових та духовних колах позитивне ставлення до своїх пропозицій.

Завершальною стадією пропагування необхідності відновлення храму став звіт Прахова на засіданні Імператорської Археологічної Комісії 1 червня 1890 р. До звіту були докладені 37 аркушів з креслениками, акварелями, фотографіями, в тому числі, за словами самого Прахова, був представлений і аркуш з «досвідом відновлення... собору XII ст. в пам'ять чудесного спасіння августійшої імператорської сім'ї 17 жовтня 1888 року» [44]. Цікаво також, як Прахов пояснює своєрідні форми соборних бань: «Головній бані надана форма митри на згадку про св. Стефана, єпископа Володимирського (XI ст.) [45], малим баням — форма скуфій... в систему прикрас головного фасаду введено одинадцять ікон в пам'ять чудесного спасіння... Імператорського сімейства» [46].

Ось тут Прахова спіткала невдача. На засіданні ІАК під головуванням графа О. Бобринського за участю відомих фахівців Д. Грімма, Г. Котова, М. Преображенського, графа І. Толстого, запропонований «проект» було відхилено. Однак, зважаючи на особистість і авторитет доповідача, комісія зробила це у дуже делікатний, дипломатичний спосіб, покликавшись на необхідність подальших досліджень і глибшого вивчення «питання». Тим не менш в протоколі було зафіксовано, що, по перше, малюнки ці не є власне архітектурним проектом; по-друге, що дуже показово, комісія «утримується від висновку стосовно стилю запропонованої реставрації та його відношення до стародавньої пам'ят-

7. А. Прахов. Проект відбудови Успенського собору. Західний фасад.
Фрагмент з деїсусом на чоловому фронтоні

ки... у вигляді суджень, що передбачувана реставрація віддається від русько-візантійської архітектури... вона не вважає за можливе допустити будь-якого застосування декоративного малюнку не архітектурного проекту до виконання на стародавній пам'ятці» [47]. Інакше кажучи, засідання констатувало «любительський» характер праховського проекту і невідповідність його фантазійно-меморіальної підоснови цілям і правилам архітектурної реставрації, на той час вже загально визнаним з точки зору безумовної необхідності дотримуватися історичної «правди». Навпаки, у пропозиції ж Прахова явну домінацію отримало саме творче начало, яке в своїх формотворчих проявах мало до першооснови досить віддалене відношення, використовувало цю першооснову лише як «поживний ґрунт» для актуалізації персоніфікованої творчої візії, не більше того.

Не зрадив Прахов і своїм уподобанням стосовно внутрішнього опорядження храму. Як видно з креслення іконостасу (*рис. 8*), запроєктованого для Успенського собору, він залишився вірним своєму попередньому досвіду. Перед тим в Києві ним були виконані щонайменше два іконостаси у «візантійсько-давньоруській» традиції, тобто з дотримання одноярусної, відносно невисокої композиції — спочатку для Кирилівської церкви замість високого дерев'яного іконостасу з XVIII ст. [48], а згодом, 1883 р., він запроєктував одноярусний іконостас для новозбудованого Володимирського собору у Києві [49]. Про останній сам автор згадував як про виконаний в дуже шанованому ним «візантійському стилі», в один ярус, що нібито мало символізувати звернення до ранньохристиянського досвіду, наочно демонструвати замишування стародавньої літургійною традицією.

Безперечно, віднайдений корпус архітектурних креслеників, власноручно виконаних Праховим (*рис. 9*), свідчить про неабиякий талант митця і розкриває перед нами ще одну яскраву сторінку в історії архітектурної реставрації на українських теренах в кінці XIX ст. Віртуозне володіння акварельною графікою, глибоке проникнення в оригінальну композиційну сутність пам'ятки на стадії її обстеження та укладання обмірних креслеників, наповнення проекту символічною іконографією з відомими агіографічними персонажами на головному фасаді робить ці документи високо вартісними джерелами для подальшої дослідницької роботи.

Звичайно, величезний досвід наукових досліджень і глибокі знання історії європейського та давньоруського мистецтва, величезний ентузіазм і організаторський талант небезпідставно і цілком логічно могли спровокувати непосидючого Прахова на цей архітектурно-реставраційний експеримент. Якоюсь мірою архітектурні смаки Прахова можна також пояснити контекстом його дружніх стосунків з відомими на той час зодчими. В підмосковному Абрамцево Прахови часто спілкувалися з архітекторами Іваном Ропетом та В. Гартманом

*8. А. Прахов. Проект іконостасу Успенського собору у Володимирі-Волинському.
1886–1890 рр.*

[50], що очевидно не могло не накласти відбиток на архітектурні вподобання та преференції Адріана Вікторовича. Не можна не враховувати також певних ідейно-мистецьких наслідків від спілкування з художником В. Васнецовим.

Суттєве значення для розуміння творчої позиції Прахова при проектуванні ним проекту відбудови Успенського собору мав також його попередній творчий досвід. Тривале керівництво внутрішнім оздобленням Володимирського собору у Києві, очевидно, настільки призвичаїло його підсвідомість до важкуватих псевдовізантійських форм, перевантажених подрібненою декорацією, що в проекті для відновлення Успенського собору ця призвичаєність не лише не ослабла, але й виявила себе зі ще більшою силою. До цього треба додати, що Прахов цілком свідомо намагався органічно влитися в слабючу, але все ще доволі потужну течію русифікованого «візантизму», в його «русько-візантійській версії», популярного серед вищих урядових кіл та церковної ієрархії Росії. Та й за своїми поглядами, на відміну, наприклад, від експресивного, відважного М. Врубеля, це був, на думку деяких дослідників, такий собі «поміrkований ліберал... прибічник «золотої середини» в своїй художньо-естетичній позиції, дієвий, енергійний в роботі, однак обережний при виборі головних рішень» [51].

Ця ідейно-мистецька «обережність», очевидно, в непростих творчих проблемних ситуаціях мимо волі самого автора, могла легко трансформуватися, і мабуть-таки трансформувалася в більш загрозливу «обмеженість», що примушувала автора постійно оглядатися на шаблонізовані візії. Цьому сприяла, безумовно, і призвичаєність Прахова до творчих компромісів з замовниками — у першу чергу з церковними ієрархами та високопоставленими представниками царської адміністрації. Однак якщо останні все-таки намагалися демонструвати шанобливу толеранцію до мистецького пошуку, то православні архієреї

більше покладалися на канонічні уявлення, потрактовані часто крізь призму власного розуміння вимог «благолетія та духовності». Прахов не міг не знати цих вимог і не зважати на них. Як не міг в силу своєї ерудиції і професійної честі впасти в іншу оману — повного підпорядкування мистецьким уподобанням замовників. Тому виконаний ним проект, на нашу думку, є ніщо інше як творчий компроміс між розумінням локальної архітектурної специфіки та добре усвідомленими потребами відвойовування позицій на західному культурному «фронті».

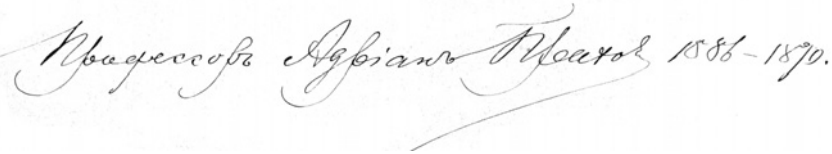
Слід також взяти до уваги, що після оголошення 1881 р. конкурсу на «Храм на крові», в програмі якого однією з умов було дотримання «стилю XVII ст.», по всій Росії різко посилювався активний процес витіснення зі вжитку так званого «візантійського стилю» [52]. А за висновком Є. Кириченко цей стиль в другій половині XIX ст. взагалі перетворився на локальне явище, по своїй розповсюдженості сильно поступаючись «стилю російському» і тому зовсім не випадково саме через свою «візантійськість» були відхилені проекти, подані на конкурс храму на місці вбивства імператора Олександра II [53].

Наступні спільні обміри архітекторів Г. Котова та В. Сулова, здійснені 1893 р., продемонстрували більш досконале володіння методикою архітектурно-археологічної фіксації позostalих решток храму. До того ж і мотивація у столичних архітекторів-реставраторів була принципово іншою, позаяк обмірні роботи здійснювалися тепер з конкретною практичною метою — підготовка руйнованої пам'ятки до відбудови. Проект Г. Котова, представлений на розгляд 1895 р., відрізнявся від проектних пропозицій Прахова не лише глибиною опрацювання та фаховим рівнем, але й передбачав цілковите нищення всіх архітектурних «нашарувань», пов'язаних з греко-католицькою добою. На відміну від запропонованого Праховим «п'ятиглавія», був обраний одноверхий варіант з масивною шоломоподібною банею на циліндричному барабані з дванадцятьма віконними отворами (рис. 10). Проект розглядався Археологічною комісією за участю представників Академії мистецтв, технічно-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ, провідних фахівців архітектурної справи і 1896 р. без суттєвих зауважень був остаточно затверджений [54]. Реставраційно-відновлювальні [55] роботи розпочалися невідкладно, а вже 1900 р. відбулися велелюдні урочистості по освяченню храму.

Аналізуючи відбудову Успенського собору наприкінці XIX ст., не можна обійти увагою також непросте питання стосовно міри обґрунтованості реалізованого проекту. Точніше кажучи, тут навіть не одне, а два відносно самостійних питання, що потребують відповіді. По-перше, наскільки адекватним можна вважати відбудований храм по відношенню до першовзвірця, спорудженого князем Мстиславом Ізяславичем у середині XII ст.? По-друге, наскільки

вмотивованим було рішення про повну ліквідацію тих архітектурних нашарувань, які стали результатом будівельних ініціатив греко-католицьких єпископів, головно Теофіла Годабського?

Відповідь на перше питання залежить, очевидно, від того, наскільки повною була вихідна інформація про першовзірець, яку мав в своєму розпорядженні автор реставрації. Якщо говорити про загальне розпланувальне вирішення храму, про конструктивні особливості стін та внутрішніх опор, про розташування переважної більшості віконних та дверних отворів, хор над нартексом, аркосоліїв, то без всякого сумніву слід визнати, що вона була цілком достатньою. З іншого боку, в силу історичних причин так і залишилися нез'ясованими інші дуже важливі особливості первісного образу храму — в першу чергу

A handwritten signature in cursive script, reading "Прахов Адріанъ Котовъ 1886-1890." The signature is written in dark ink on a light background.

9. А. Прахов. Авторська сигнатура на одному з обмірних креслень

горішньої його частини, а також первісне призначення двох широких фундаментних відступів шириною більше чотирьох метрів по обидва боки нартексу, призначення котрих П. Раппопорт визнав неясним [56].

Залишилися відкритим і першорядне питання про первісну кількість верхів на відновленому Успенському соборі, хоча в окремих новітніх працях можна зустріти однозначно стверджувальні визначення його як одноглавого [57]. Але це вже, очевидно, можна розцінювати як наслідок «призвичаєння» сучасних дослідників до наявної морфології відреставрованого об'єкту. Хоча сам автор реалізованого проекту архітектор Г. Котов [58], а слід за ним і П. Раппопорт визнавали, що питання стосовно кількості глав вирішувалося лише за аналогіями [59]. Тому ні трибаневий, ні навіть п'ятибаневий верхи не можуть бути відкинуті апіорі.

Саме ці «білі плями» змусили, очевидно, архітектора Г. Котова вдатися до аналогій і обрати найбільш вірогідний однобаневий варіант завершення об'ємної композиції храму. Не обійшлося, мабуть, при цьому і без впливу Святішого Синоду, який волів би мати на південно-західних землях імперії промовистий символ відродження і утвердження православного архітектурного канону, а відтак заперечувалося все, що цьому канону не відповідало. В такій ситуації, архітектор, як мовиться, зробив все, що міг. Тим не менш, можна погодитися з

10. Г. Котов. Реалізований проект відбудови Успенського собору. Західний фасад. 1895 р.

підсумковою оцінкою П. Раппопорта, що дійсно «переважна більшість архітектурних форм Мстиславового собору відновлено в повній відповідності з наявними в натурі незаперечними даними» [60].

Значно складніше розцінити вмотивованість рішення про повну ліквідацію греко-католицької архітектурної спадщини у вигляді перебудов середини XVIII ст. Це питання з площини суто професійної переходило значною мірою в площину ідейно-релігійну і навіть суспільно-політичну, зважаючи на специфічні обставини історичного розвитку західноукраїнських земель. І для православної ієрархії, очевидно, воно просто не стояло.

З цієї точки зору зреалізований проект реставрації отримав у свій час критичну оцінку деяких польських архітектурознавців. «Те, що маємо

перед очима тепер, є лише тінню давньої шляхетної будівлі. Нестримна, а відтак завжди небезпечна для пам'ятки історіософська реставрація 1896 р. архітектора Котова дощенту zdeформувала цікавий, імпазантний об'єм кафедри, котра предстає сьогодні як недостатньо продумана, значною мірою фантастична новітня концепція, яка своїм історіософським пуризмом даремно намагається справити враження, що маємо перед собою реконструкцію первісного організму споруди. Окрім барокових нашарувань (1753 р.), наявних перед останньою реставрацією, ми мали тут незвичайний твір середньовічної руської архітектури, високорозвиненої і конструктивно досконалої. Історія цієї реконструкції масштабом свого нищення може стати в один ряд з сумної пам'яті реставраціями [61] церков в Острозі та Овручі» [62].

До загальної характеристики Прахова дещо додає невеличкий фрагмент зі спогадів художника М. Нестерова, в якому він зафіксував слова вдячності та поваги всіх учасників створення київського Володимирського собору, адресовані багаторічному, незмінному «шефу» Прахову, «талановитій людині, блискучому вченому, і все-таки дилетанту за своєю природою» [63]. Що ж, власне,

крилося під незвичною дефініцією «дилетант за своєю природою»? В першому, дуже обережному наближенні до розгадки, мабуть, то був натяк на глибокий конфлікт поміж різновекторними, взаємопоглинаючими проявами однієї і тієї ж щедро обдарованої особистості — критика, дослідника, педагога, організатора, підприємця і навіть «його превосходительства» політика, вхожого до найвищих кабінетів Санкт-Петербурга та Москви. За таких конфліктних обставин Прахову як митцю вдалося здолати лише частину шляху, відведеного йому долею.

Усі фотокопії виконані автором

1. Серед численних праць слід зазначити: Д[верницький] Е. Владимиро-Вольнский Мстиславский собор XII в. и предстоящее его обновление // Киевская старина. — 1886. — Апрель — С. 837–839; Лобода Ф. Из археологической экскурсии в город Владимир-Вольнский // Киевская старина. — 1886. — Август. — С. 766–769; Д[верницький] Е. Археологические исследования в г. Владимире-Вольнском и его окрестностях // Киевская старина. — 1887. — Январь — С. 36–50; Дверницький Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Вольнском — К., 1889; Прахов А. В. Об исследовании Мстиславова Владимиро-Вольнского собора XII века: Реферат на Московском Археологическом съезде // Вольнские епархиальные ведомости. — 1890. — № 5. Часть неоф. — С. 162–164; Прахов А. В. О Вольнских древностях // Вольнские епархиальные ведомости. — 1890. — № 7. Часть неоф. — С. 232; Левицкий О. И. Историческое описание Владимиро-Вольнского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславичем. — К., 1892; Мстиславов храм в г. Владимире-Вольнском // Вольнские епархиальные ведомости. — 1900. — № 22. Часть неоф. — С. 706–714; Ратнопорт П. А. Мстиславов храм во Владимире Вольнском // Зограф (Београд) — 1977. — № 7. — С. 17–22; Ратнопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. — Л., 1982. — С. 105–106; Прибега А. В. Реставраційні реконструкції в пам'яткоохоронній практиці України // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 84–97; Логвин Н. Г. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця XIX — початку XX ст. // Архітектурна спадщина України. — К., 1996. — Вип. 3, Ч. 1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. — С. 193–198; Мандлюк Ф. Г. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор: Істор. нарис. — Луцьк, 2001; Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). — Луцьк, 2002. — С. 302–387; Памятники архитектуры в дореволюционной России: Очерки истории архитектурной реставрации / Под ред. А. С. Щенкова. — М., 2002; Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне місцецтво Володимира-Волинського. — К., 2004. — С. 52–73; Гаврилюк С. Історія відновлення Успенського храму у місті Володимирі-Волинському // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 2005. — Т. ССXLIX. Праці Комісії архітектури та містобудування. — С. 429–439, та ін.

2. На думку Є. Дверницького, собор мав «фронтон в стилі пізнього ренесансу».

3. Полное собрание русских летописей. — СПб, 1962. — Т. IX. Никоновская летопись. — С. 229.

4. Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Л. Махновець. — К., 1989. — С. 303.

5. Ратнопорт П. А. Мстиславов храм... — С. 17.

6. Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. — С. 54.
7. Левцицкий О. И. Историческое описание... — С. 94.
8. Там само. — С. 101.
9. Цит. за: Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). — С. 340.
10. Згідно з однією з них зазначалося, що Успенський собор був побудований святим рівноапостольним князем Володимиром. Див.: Руссов С. Вольские записки. — СПб, 1809. — С. 100.
11. Порядок з назвою «комітет» у деяких публікаціях зустрічається також термін «комісія».
12. Отчет о деятельности православного Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Волыньском, состоящего под покровительством его императорского высочества Великого Князя Константиновича. За 1888, 1889, 1890 и 1891 г. — СПб, 1892. — С. 3.
13. Лобода Ф. Из археологической экскурсии в город Владимир-Волынский... — С. 766.
14. Левцицкий О. И. Историческое описание... — С. 104.
15. Гаврилюк С. Історія відновлення Успенського храму... — С. 433.
16. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия... — С. 22.
17. Отчет о деятельности православного Свято-Владимирского братства... — С. 3.
18. Див.: Левцицкий О. И. Историческое описание... — С. 104.
19. Жебелёв С. А. А. В. Прахов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1916. — Июнь. — С. 76–84; Прахов // Словник художників України. — К., 1973. — С. 185; Прахови // Митці України: Енцикл. довідник. — К., 1992. — С. 474; Пучков А. А. Федор Шмит об Адриане Прахове: Предисловие к публикации статьи Ф. И. Шмита «Памяти Адриана Викторовича Прахова» // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. пр. НДІТІАМ. — К., 1999. — Вип. 4. — С. 290–299; Шмит Ф. И. Памяти Адриана Викторовича Прахова // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. пр. НДІТІАМ. — К., 1999. — Вип. 4. — С. 300–312; Киркевич В. Г. Адриан Прахов // Киркевич В. Г. Володимирський собор у Києві. — К., 2004. — С. 160–166, та ін. (Див. також публікації Андрія Пучкова й Оксани Сторчай у цьому числі збірника. — *Редкол.*)
20. Нестеров М. В. Воспоминания. — М., 1989. — С. 156.
21. Киркевич В. Г. Володимирський собор у Києві. — С. 178.
22. Шмит Ф. И. Памяти Адриана Викторовича Прахова... — С. 310.
23. Іконостаси Кирилівської церкви, Володимирського собору, церкви-каплиці в Новій Чорторії та ін.
24. Навіть сама ідея такого будівництва належала Прахову, однак його конкурсний проект був відхилений, переможцем визнано проект архітектора Л. М. Бенуа, який і був реалізований на початку 1900-х рр.
25. Державний архів Житомирської області, ф. 1, оп. 73, спр. 75, арк. 122 (1907 р.)
26. Отчет о деятельности православного Свято-Владимирского братства в г. Владимир-Волыньском... — С. 5.
27. [Прахов Н. А.] Альбом фотографий к археологической поездке профессора А. В. Прахова на Вольнь в 1886 году. — Б/м., Б/г. У передмові до альбому Прахов повідомляє, що 1886 р. він підніс

першу частину цього альбому Його Імператорській Величності, прикріпивши до обкладинки якісь дорожочинності, віднайдені при розкопках собору. Доля цієї частини невідома. Альбом у версії, подарованій братству, датується 10 грудня 1889 р. і зберігається у Відділі мистецтв НБУ ім. В. І. Вернадського з суттєвими втратами.

28. Прахов А. В. О Волынских древностях... — С. 232.

29. Прахов А. В. Об исследовании... — С. 162.

30. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия... — С. 15.

31. Вставка під назвою «З творчої спадщини Адріана Прахова» вперше експонувалася у Волинському краєзнавчому музеї (м. Луцьк, директор А. М. Силук) в листопаді–грудні 2006 р.

32. Раппопорт П. А. Мстиславов храм... — С. 18.

33. Памятники архитектуры в дореволюционной России... — С. 254, 297.

34. Оскільки на момент написання статті документи ще не мали інвентаризаційних номерів, подаємо їх у вигляді простого переліку в сучасній орфографії відповідно до наявної авторської нумерації аркушів. 1) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. План храма в настоящем его виде» (арк. I); 2) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. План древних частей храма с остатками древнего пола XII века» (арк. II); 3) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. XII в. Продольный разрез по линии А-В в настоящем его виде» (арк. III); 4) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. XII в. Поперечный разрез по линии Д-Е с видом на главный алтарь в. н. с.» (арк. IV); 5) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. XII в. Поперечный разрез по линии Д-Е с видом на западный вход» (арк. V); 6) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. XII в. Западный фасад в настоящем его виде» (арк. VI); 7) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. XII в. Продольный разрез по линии К-Р в настоящем его виде» (арк. VII); 8) «Владими́ро-Воли́нский Успенский собор. XII в. Северный фасад в настоящем его виде» (арк. VIII)».

35. На аркуші з креслеником чолового (західного) фасаду присутній підпис «Обновление Владимиро-Волинского Успенского собора XII в. А. В. Прахова», а на самому кресленику в композиції фасаду присутні два написи: понад карнизом першого ярусу по всій довжині чолової стіни заведено текст «ОБНОВАЕН ПОВЕЛЕНИЕМ БЛАГОЧЕСТИВЕЙШЕГО ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА И САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКОГО АЛЕКСАНДРА III В ЛЕТО», а по обводу головної бані можна бачити рядок декоративно-орнаментального, беззмістовного набору слів.

36. Соковитий, поліхромний кресленик іконостасу не має жодної вербальної атрибуції.

37. Раппопорт П. А. Мстиславов храм... — С. 22.

38. Прахов А. В. Об исследовании... — С. 162–164.

39. Прахов А. В. О Волынских древностях... — С. 232.

40. Там само. — С. 162–164.

41. Теофіл Годабський — володимирський греко-католицький єпископ, ініціатор масштабної реконструкції собору в 1753–1756 рр. включно з прибудовою до західного фасаду екзонартексу (зовнішньої двоярусної галереї чи то паперті).

42. З кресленика головного фасаду собору видно, що у верхньому ряду ніш передбачалися живописні фрески в повний зріст (зліва направо) Св. Володимира, Св. Ксенії, Св. Ольги, Св. Михаїла, а в

нижньому ряду — Св. Георгія, Св. Марії-Магдалини, Св. Олександра Невського, Св. Миколая.

43. Прахов А. В. Об исследовании... — С. 164.

44. Цит. за: Памятники архитектуры в дореволюционной России... — С. 254.

45. 1888 р. у Москві вишла друком праця А. Хойнацького «Православие на Западе России в своих ближайших представителях или Патерик Воыно-Почаевский», в якій йшлося про першого єпископа Волинського преп. Стефана, померлого 1094 р. у Володимирі-Волинському, де він і був похований.

46. Цит. за: Памятники архитектуры в дореволюционной России... — С. 254.

47. Цит. за: Там само. — С. 297.

48. Прахов Н. А. Страницы прошлого... — С. 92. Саме для цього іконостасу Прахов замовив М. Врубелю чотири образи.

49. Киркевич В. Г. Володимирський собор у Києві. — С. 24.

50. Прахов Н. А. Страницы прошлого... — С. 23.

51. Суздальев П. К. Врубель: Личность, мировоззрение, метод. — М., 1984. — С. 70–71.

52. Борисова Е. А. Русская архитектура второй половины XIX века. — М., 1984. — С. 248.

53. Кириченко Е. И. Русская архитектура 1830-х — 1910-х годов. — М., 1982. — С. 159.

54. Раппопорт П. А. Мстиславов храм... — С. 18.

55. «Реставраційними» у загальноживаному значенні цього терміну їх можна визнати лише по відношенню до окремих уцілілих частин давньоруського храму, тоді як відновлення верху є гіпотетичним і має всі ознаки «стилізації».

56. Можна висловити обережне припущення, що ці масивні підмурки свідчать про існування двох бічних прибудов з виходом на площину західного фасаду.

57. Вагнер Г. К., Владышевская Т. Ф. Искусство Древней Руси. — М., 1993. — С. 59.

58. Котов Георгій Іванович (1859–1942) — архітектор, педагог, директор Училища Штіглиця в Петербурзі, також автор російської церкви у Відні. Безпосередньо керував реставраційними роботами у Володимирі-Волинському молодий архітектор В. Козлов.

59. Раппопорт П. А. Мстиславов храм... — С. 20.

60. Там само.

61. Маються на увазі на увазі відбудови острозької Богоявленської церкви (архіт. В. Токарев, 1891 р.) та овуцької Василівської церкви (архіт. О. Щусев, 1909 р.).

62. Walicki M. Sredniowieczne cerkwie Włodzimierza // Rocznik Wołyński — 1931. — Т. 2. — S. 375–376.

63. Нестеров М. В. Воспоминания. — С. 240.